

autográf példány Aragóniai Alfonznak ajánlva (Caen, Bibl. Municipale, 343). Vö. *Anna Melograni*: Tra Milano e Napoli... i. m. (20. j.), passim és *Elena Giua*: Un nuovo codice autografo... i. m. (19. j.)

23 A témához l. legújabban Il ducato di Filippo Maria Visconti, 1412–1447. Economia, politica, cultura. A cura di Federica Cengarle e Maria Nadia Covini. Firenze 2015.

24 Angeli Decembris De conditionibus pacis inter Alexandrum M. et Darium reges, ut apud Q. Curtium legitur disputatio ex mss. codd. Jankowichianis nunc primum eridita, Budae Typis Universitatis Hungaricae 1825. Itt ír Jankovich a kódex provenienciájáról is (XVI.), eszerint a kötet a „francia háború” befejeződése után Velencébe, onnan Bécsbe, majd Magyarországra került.

BÁNFI SZILVIA – PAVERCSIK ILONA – PERGER PÉTER – V. ECSEDY JUDIT:
A RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK BETŰI ÉS DÍSZEI,
XVII. SZÁZAD. 2. KÖTET. KELET-MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI NYOMDÁK,
LŐCSE, KASSA. (HUNGARIA TYPOGRAPHICA, II.)
BALASSI KIADÓ – ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, BUDAPEST 2014.
1215 OLDAL, KÉPEKKEL, KÉPTÁBLÁKKAL

Megjelent a Balassi Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásában a *Régi magyarországi nyomdák betűi és díszei* című, hatalmas vállalkozás 17. századi részének második, záró duplakötete. Lőcse, Kassa, a kelet-magyarországi és az erdélyi nyomdák teljes anyagának repertórium. Önmagában is nagy teljesítmény volna, amelynek dicséretére nehéz volna méltató szöveget írni anélkül, hogy ne tűnnék kritikátlan hízelgésnek minden szava. Csak-hogy egy olyan sorozatnak a záró darabját tartjuk a kezünkben, amely mindössze kilenc év alatt jelent meg négy vaskos kötetben, összesen mintegy négyezer oldalon, és amely olyan vállalkozást vitt teljesedésbe, amely célul tűzte ki, hogy valamennyi Magyarországon – természetesen a Magyar Királyság és Erdély területén – működött nyomda teljes betűkészletét, nyomdai díszzeit, iniciáléit és metszetes illusztrációit összegyűjtse, feldolgozza és rendszerezve közzétegye. Hess András budai ősnymodájától, 1473-tól egészen a 17. század végéig. Elborzasztóan nagy feladat, hiszen valamennyi nyomdaterméket egyenként kellett megvizsgálni, kézbe venni. Az összes betűt és jelet (a pontokat is), kis és nagyobb nyomdai cífrát, iniciálét stb. legépebb formájában kiemelni a helyéről (persze csak virtuálisan, másolatban), szisztematizálni, minden különálló vizuális egységet eredeti méretben táblázatokba foglalni, a hatalmas jelrepertóriumot katalógussal, mutatókkal ellátni, használhatóvá téve azok számára is, akik ezt a munkát maguk nem végezték el – jószerével áttekinteni sem tudják –, de saját kutatásaikhoz szükségük van ezekre az ismeretekre. Mivel a sorozat a régi Magyarország nyomdái jelkészletének teljes repertóriumát tartalmazza, a szlovák, az erdélyi magyar, szász és román, a horvát, a szlovén és az osztrák könyves kollégák is nélkülözhetetlen segítségként kaptak a kezükbe. Tágabb körben minden-

ki, aki Közép-Európa késő középkori és kora újkori művelődésével foglalkozik.

Elkészült tehát az 1971-ben indult, 2012-ben a negyedik kötetéig jutó *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, vagyis az RMNY sorozatának párdarabja, a példányleírások és felmérések mellett a másik nagy korpusz, a betűsorok, jelek és díszítmények hiánytalan adattára. Az a munka, amely hosszú évtizedeken át kézikönyve lesz a régi magyar kultúra vizsgálatának, a klasszikusok, az RMK, az RMNY, vagy az *Apponyi* mellett. A művészettörténészek, akik – az illusztrációk, az ornamentális ékítmények okán – már most hasznélvezői lehetnek e teljesítménynek, némi irigységgel nézegetik ezeket a kiadványokat. Radocsay Dénes, Garas Klára vagy Aggházy Mária nagy, a múlt század ötvenes éveiben született festészeti és szobrászati adatgyűjtéseit lényegében máig nem folytatta senki.

Az *opus magnum* a Nemzeti Könyvtár RMNY-műhelyében jött létre, az évtizedek óta futó hatalmas vállalkozáshoz csatlakozik, annak 17. századi köteteivel szorosan összefügg. A sorozat első, a 15–16. századot feldolgozó kötetét, valamint a 17. századi első felét egyetlen ember írta, alkotta meg, V. Ecsedy Judit. Ritkán találkozni hasonlóval, hogy egyetlen ember ekkora munkát végezzen el egyedül. Ami tovább emeli a korpusz jelentőségét, az az, hogy nem csupán egy száraz adattár született meg, hanem mindennek az értelmezése is: tanulmányok, köztük az egyes nyomdák részletes – az eddigieknél pontosabb – története is. Vagyis kezünkben van egy részletes, komplett magyarországi nyomdatörténet, amelynek tömör monográfiáját Ecsedy Judit már korábban, 15 évvel ezelőtt megelőlegezte és publikálta szintén a Balassi Kiadónál. (V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800*. Budapest 1999.)

A repertórium új kötetét Ecsedy Judit immár nem egyedül jegyezte. A mű jelentős része továbbra is az Ő munkája, ám sikerült kiváló munkatársakat is bevonnia a kutatás és feldolgozás végéhez viteléhez. Pavercsik Ilona a lőcsei nyomdákat és a kassaiak nagyobbik részét, Bánfi Szilvia a debreceni nyomdákat és a csíksomlyói ferencesekét elemezte, Perger Péter a brassói, a nagyszebeni nyomdák, a kolozsvári unitáriusok, valamint Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári tevékenységét dolgozta fel. Utóbbi különösen kényes téma volt, lévén irodalma nagy, de még a kitűnő Haiman György monográfiájához (1972, 1983) képest is sikerült újat mondani. A társ-szerzők láthatóan nem a „maradékra”, hanem igen komoly feladatok megoldására vállalkoztak. A többi – hadd ne soroljam föl őket – Ecsedy Judit munkája. Ez a kötet bizonyítéka annak is, hogy még mindig lehet tudományos iskolát teremteni.

Dicsérjük meg a Balassi Kiadót is. Amit az új műről el lehet mondani, érvényes a korábbiakra is. A könyv küllemének, tipográfiájának igényessége tárgyához illő. Ebben a duplakötetben mintegy nyolcszáz lapnyi kép kapott helyet, és lehetetlen megszámolni, összesen hány ábra alkotja a korpuszt. Több ezer. Minden betű, cifra stb. mérethű, minden a maga helyén áll. A Kiadó is sokat dolgozott ezzel a képgyűjteménnyel, de még többet az, aki a tördeléshez összeállította a forgatókönyvet, aki kitalálta, hogy mit mivel kell együvé szerkeszteni. Az együttműködés, bár komplikált lehetett, kétségtelenül kiválóan sikerült. Az eredmény mindannyiunk hasznára szolgál, és azzal biztat, hogy ha elkészül valamiféle folytatás, a Balassi Kiadó rutinosan megoldja majd a kiadásával járó újabb feladatokat.

Tekintsük át röviden az egész sorozatot. Az első kötet 2004-ben jelent meg. Ez az 1473-tól 1600-ig tartó időszakból tartalmazta a nyomdák betűit és díszzeit. A szisztémáját azért érdemes részletesebben ismertetni, mert a teljes vállalkozás ehhez a rendszerhez igazodik. Az *Előszót* követő első nagy fejezet (13–37) bevezető tanulmány a nyomtatott könyvről és díszítéséről, sorra véve a díszítés és a betűkészítés technikáját, a régi hazai nyomdák rekonstrukcióinak problémáit, a 16. századi nyomtatványok meghatározásának tipográfiai módszerét. Ez különösen fontos, mert arra világít rá, hogy a haza viszonyok között szép számmal előforduló csonka nyomtatványok, unikális darabok, töredékek speciális feldolgozási módszert igényelnek – tulajdonképpen ehhez a munkához elengedhetetlen ez a kézikönyv. Szép gesztus, hogy a hazai nyomtatványok kutatásának nagy alakja, a gondos és mindig segítőkész Soltész Zoltánné (1921–1997) két összefoglaló írása is helyet kapott itt, a beveze-

tő fejezetben. Ő szoros szakmai kapcsolatban állt a művészettörténészekkel is, például Radocsay Dénessel, Vayer Lajossal vagy Rózsa Györggyel, és segítőkészségére, érdeklődő figyelmére e sorok írója is hálásan emlékezik. A két fejezet Soltészné nagy monográfiájából vett idézet, amely mű e kötet előzményének tekinthető. A *magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* 1961-ben jelent meg, ennek két első fejezete került át ide, az irodalom kibővítésével. Ez a két fejezet nyit a művészettörténet, vagyis szűkebb szakmánk felé.

A következő nagy rész a *Tipográfia és könyvdíszítés a XV–XVI. századi magyarországi nyomdákban* címet viseli, és huszonegy nyomda történetét ismerteti, tükrözve az új, saját kutatásokat és a szakirodalmat (39–126). Nem tisztem minden egyes újdonságra rámutatni, nem is tudnám észrevenni őket, de a két ősnymdánkra szeretnék kitérni. A budai Hess-nyomda precíz *technikai* története olvasható itt, nagy visszafogottsággal megfogalmazva. Nincs szó eszméletörténeti háttérrel, amit legutóbb Ritoókne Szalay Ágnes elemzett, sem a Hess-krónika eredeti kötéseinek problémájáról, amelyet Rozsonдай Marianne dolgozott fel. Ez az aszkézis fontos – azt hiszem, kimondatlan – módszertani elhatározás eredménye. Az ilyen típusú kitérők parttalanná tették volna a vállalkozást, amely „mindössze” nyomtatványkutatási segédkönyv szeretne lenni. A második ősnymda, a Confessionale-nyomda budai lokalizálása is változás a korábbiakhoz képest. V. Ecsedy Judit idézett nyomdatörténetében ezt már megírta (25–28). A nyomdák története után helyezkedik el az adattár, a *Katalógus*, a kötet legterjedelmesebb része (127–634). A katalógus használatáról magyar és angol nyelvű ismertetés, a rövidítések feloldása tájékoztatja a kutatót. Maga a katalógus csak a 133. laptól a 200. lapig tart, ezt követi a képtáblák tömege, valamennyi nyomdai elem mérethű facsimiléjével. A szöveges rész felsorolja az összes elemet nyomdánként csoportosítva, és minden elemnél megadja az előfordulási helyeket is. A képtáblák szintén nyomdánként vannak csoportosítva, azon belül pedig követik a szöveges katalógus szerkezetét. Ha bármilyen új példány vagy ismeretlen töredék előkerül a továbbiakban – erre van esély –, a képtáblák és a katalógus alapján gyorsan azonosítható lesz. Szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy nemcsak a teljességre törekvő gyűjtés lenyűgöző teljesítmény, hanem az a rendszer is, amely az egészet áttekinthetővé teszi.

A nagy mű második kötete 2010-ben jelent meg, és V. Ecsedy Judit ezt is egyedül írta. Második kötetnek neveztem, de voltaképp a II. kötet első alkötete. A II. kötet ugyanis a 17. századi hatalmas anyag rendszerezésére vállalkozott, de ez a monu-

mentális alkotet, a maga 928 lapjával csupán a Dunántúlon működő nyomdákat mutatja be, valamint az észak-magyarországi városok közül Pozsonyt, Nagyszombatot, Bátfát és Eperjest. A szerkezet ugyanaz, mint az első kötet esetében. Mintegy harminclapos általános áttekintés indítja a 17. századi nyomtatott könyvek díszítésének feldolgozását (11–40). Ez után tizenkét fejezet tárgyalja az egyes nyomdák történetét (41–94), majd nyolcszáz oldalon következik a részletes adattár (95–239), majd a képtáblák (241–922).

A 2014-ben megjelent zárókötetnek – amelyet bevezetőmben már nagy vonalakban ismertettem –, vagyis a II. kötet második alkotetének óriási anyaga immár csupán a hatalmas duplakötetbe fért bele. Ebben az észak-magyarországi városok közül Lőcse és Kassa szerepel, a keleti részekeken pedig Sárospatak, Debrecen és Váradi, valamint egész Erdély. A szerkezet követi az előző kötetekét; a vékonyabb, „mindössze” 376 lapos első rész tartalmazza a nyomdatörténeteket és a katalógust, a folyamatos lapszámozással 1215 lapig futó második kötet rész pedig a képtáblákat. Mindezt ugyanazzal a gondossággal, racionalitással elrendezve, amely a sorozat egészét kezdettől fogva jellemzi. A mutatók tanúsodnak az igazi pontosságról: az első a metszőket és a rajzolókat tekinti át, a második az összes (!) betűt méretek szerinti sorrendben; az összevont helyes névmutatót talán említenem sem kellene.

Térjünk át most néhány problémára, olyanokra, amilyenek egy kora újkorral foglalkozó művészettörténészben – ezeket a köteteket forgatva – fölvetődnek. Ragadjunk ki néhány idézetet, hogy lássuk, a repertórium alkotói jól ismerik a képzőművészet és az illusztrált könyvek szoros kapcsolatát. „A szakirodalom alig foglalkozott a korszakban még mindig közkedvelt fametszetes illusztrációkkal, a könyvdíszekkel pedig egyáltalán nem” – summázza Ecsedy Judit, elsősorban nem a művészettörténészekre utalva (*Előszó*, 7). Mégis találva érezhetjük magunkat, mert tudjuk, hogy nem foglalkoztunk sűrűn a hazai könyvek illusztrációival – díszítményeivel pláne nem –, mert csak bizonyos kvalitás fölött jutnak el a művek a látómezőnkbe. Pedig az ornamentikatörténet egy olyan korszakban különösen fontos, amelyben olykor szinte nincs is más, csak az ornamentika. A 16. század második felétől kezdve nincs eleven képzőművészet az országban; figurális festészeti alkotások alig készültek (főleg portré, abból sem sok maradt), a szobrászatot a síremlékek képviselték. Az iparművészeti alkotások voltak a nagy korstílus hordozói, és relatíve magas kvalitásukkal a művészeti reprezentáció elsődleges eszközei is.

Az arabeszk például talán a leggyakoribb díszítőeszköz. Már a 16. század elejei címeres nemeslevelek miniatúráin megjelenik, s használata tart századokon át. A nyomdák díszei között is számtalan variációja ragadható meg, de nem hihető, hogy az előkép szerepét töltötték volna be az ötvösműveken, könyvkötéseken, miniatúrákon mindenütt jelen lévő arabeszk sávok alkotói számára. Inkább ugyanannak a közegnek másik regiszterét képviselik. Eredetéről is vallanak: a 16. században annyira hozzá tartoznak a művészeti köznyelvhez, hogy közvetlen keleti hatásra nincs szükség a megjelenésükhöz.

Másik kérdés a nagyobb metszetes címlap-kompozíciók hatása. Például az architektonikus felépítésű frontispiciumoké. Elképzelhető, hogy ezeket látva értesült a közönség legelőbb az all’antica architektúráról. Ez a művészettörténeti probléma viszont kifelé mutat a *Hungaria typographica* tárgyának köréből, hisz ebben az esetben az importként Magyarországra került könyvekkel is számolnunk kell. Hadd utaljak csak a *Kralicei Biblia* címlapjára. Ez a cseh nyelvű protestáns Biblia-fordítás sokfelé foroghatott az ország szláv ajkú népessége körében. Így válhatott címlapmetszete – a Megváltás allegóriája – a Zmeskál–Gelethfy-epitáfium (1600, Berzevice, rk. templom) előképévé. De azzal is számolnunk kell, hogy a magyarországi megrendelők sem csak itthon dolgoztattak. Az olyan nagyhatású munka, mint Káldi György Biblia-fordítása (1626) Bécsben jelent meg, és azt a könyvkultúrát képviselte széles körökben. Sőt, a kérdés még bonyolultabbá válik, ha arra gondolunk, hogy miután a Káldi-Biblia címlapját – nyomtatás közben – átalakították, a rézdúc-ból kivágott középső rész (a jezsuita szentekkel) a nagyszombati jezsuitákhoz került, ahol nem csupán ezek a rézdúcok őrződtek meg. Pázmány *Kalauza* pozsonyi kiadásának (1613) rézmetszet-keretdíszes címlapja (*Hungarica Typographica* II/1. 55, 118, 342.) mögött viszont igényes betű- és díszítménykészlet sorakozott. Ezeket vitette el Bethlen Gábor előbb Kassára, majd Erdélybe.

„Kötetünk tágabb keretek között mutatja be a korabeli sokszorosított grafikát” – jegyzi meg Ecsedy Judit (*Előszó*, 7). Csakugyan tele vannak képekkel is bizonyos fajta könyvek (csízió stb.), de mit tud ezzel kezdeni a *grand art* bűvöletében élő művészettörténet-írás? Nem sűrűn próbálta. A művészettörténetnek – ismétlem – az importművekkel is számolnia kell. Megjegyzésem azonban nem a könyvsorozat kritikája, hanem kizárólag a hazai művészettörténet-írás apológiája kíván lenni.

Vannak más, általános tanulságok is. „A most bemutatott, területi határain belül teljesnek tekinthető grafikai anyag azt mutatja, hogy jóllehet a 17.

századot hazai viszonylatban általában a barokk művészettel társítják, az itt összeállított grafikai anyag jelentős része a késő reneszánsz jegyeit viseli magán.” (*Ecsedy Judit: Tipográfia és grafika*, 21.) Ugyanezt mondhatja a művészettörténet-írás is, ha anyaga teljességét tekinti – s ebbe beleérti az iparművészetet is. Nehéz kijelölni a késő reneszánsz és a barokk művészet pontos határát a 17. századi Magyarországon. Nincs ilyen. Nem véletlen, hogy a hajdanvolt, papirosízű „periodizációs viták” nem jutottak nyugvópontra. Erdély építészetében például – Kovács András szerint – 1710/20 előtt egyáltalán nincs barokk jelenség (Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720. Budapest–Kolozsvár 2003). Csak a fejlődés-kép kényszerében élő művészettörténet-írás keresi elszántan a stíluskorszakok éles határait. A kérdésfeltevés rossz: a nyugat- és dél-európai festészet és szobrászat *secolo d’oro*-ja nem lehet a kelet-közép-európai régió mércéje utólag, ha egyszer a saját korában sem volt az.

További problémákat vet fel a területi és a felekezeti megoszlás. A hódoltságban nem működött nyomda. A történetírás most épp a hódoltságra fókuszál, a mezővárosok csodával határos életben maradására, az ottani vallási életre – hadd utaljak Molnár Antal Atlantiszára, vagy – saját házunk táján – az eleven ötvösművészetre vagy a megőrzött katolikus múlt emlékeinek tovább élő hatására. Kecskemét vagy Gyöngyös példájára. Debrecen a hódoltság peremén van, más volt a státusza, ezért működhetett itt városi nyomda a 16. századtól folyamatosan. Nincs címlap-dúca sem; a Heltai-féle Werbőczy-kiadás címlapját újítják fel. Impozáns, monumentális tanulmány szól a debreceni nyomda

történetéről (*Bánfi Szilvia*, 64–86). De azért ez mégis református, képek nélküli nyomda.

Tudni lehetett eddig is, hogy Bethlen Gábor elvitte Erdélybe a nagyszombati érseki nyomdát, és a felszerelést a protestánsok használták tovább. Ezért van az, hogy az Öreg *Graduál* és bizonyos nagyszombati nyomtatványok ornamentális díszítése szó szerint azonos. Ezt látni megint általános kérdéseket feszeget, ami a felekezeti illeti. Igen izgalmas történet az erdélyi fejedelmi nyomdái, a vándorlások, a különböző felszerelések összekeveredése (*V. Ecsedy Judit*, 93–104). Komoly kérdést vet fel a román nyelvű nyomtatványok sora. Tudjuk, hogy az erdélyi, elsősorban brassói, szebeni ötvösök a hegyeken túli román megrendelőknek is dolgoztak. (*Kiss Erika: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon*. In: Mátyás király öröksége I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Budapest 2008, II., 99–115.) Vajon miről vallhatnak az erdélyi román nyomtatványok proveniencia-adatai?

A felvetődő művészettörténeti problémákat lehetne tovább sorolni. Nem egy tanulmánynak lesz ez a kötet (illetve a sorozat) illető forrása. Magától értetődő kérdés viszont, hogy vajon tervezik-e a Szerzők – mindenekelőtt Ecsedy Judit – a *Hungaria Typographica* folytatását, vagyis immár a 18. századi nyomdák feldolgozását. Nemcsak tervezik, hanem már egy ideje dolgoznak is rajta. Erről tanúskodik például a Művészettörténeti Értesítőnek ugyanebben a számában megjelenő két tanulmány, Ecsedy Judit és Bánfi Szilvia tollából. A nagyszabású vállalkozás továbbra is figyel a művészettörténeti összefüggésekre; ezek a 18. században nem egyszer közvetlenebbek, mint a korábbi időszakban voltak.

Mikó Árpád

MŰTÁRGYAK A FRAKNÓI ESTERHÁZY-KINCSTÁRBÓL

AZ IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN.

(*THESAURUS DOMUS ESTERHAZYANAE*, I.)

SZERKESZTETTE ÉS A BEVEZETŐ TANULMÁNYOKAT ÍRTA: SZILÁGYI ANDRÁS.

IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM, BUDAPEST 2014. 351 OLDAL

2013-ban két 17. századi személyiségre is emlékezünk. Bethlen Gáborra és Esterházy Pálra. Pál nádor életművéből ez alkalommal nem elsősorban a politikai pálya, hanem a mecénás, a műkedvelő, a sokarcú művészeti reprezentáció protagonistája került előtérbe. A további kutatásoknál jó időre megkerülhetlenné vált művek, kötetek születtek. Az egyik, a kőszegi konferencia tanulmánykötete nyár eleje óta mindenki számára hozzáférhető,¹ a másik mű tavaly

látott napvilágot, az Iparművészeti Múzeum gondozásában. A Szilágyi András szerkesztette kötet a múzeum *Thesaurus Domus Esterhazyanae* katalógus-sorozatának I. sorszámát viseli.² 2010-ben üdvözölhette – és díjazta – az MTA Művészettörténeti Tudományos Bizottsága a II. sorszámú kötetet, az Esterházy-kincstár textíliáit feldolgozó kitűnő munkát.³

A „Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében” cí-